

Archanioł Gabriel w piśmiennictwie qumrańskim

The Archangel Gabriel in Qumran Texts

Natalia Domka

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

natalia.domka@onet.pl

 <https://orcid.org/0000-0002-4469-6156>

ABSTRACT: The article presents the figure of the angel Gabriel in the context of the seven Qumran manuscripts in which it appears, namely in three Hebrew manuscripts (1QM, 4Q285, 1Q19) and four Aramaic texts (4Q201, 4Q202, 4Q529, 4Q557). The undertaken analyzes are an overview of the texts with elements of exegesis, i.e. a historical and literary characterization and a study of the source text and the Polish translation of the mentioned manuscripts. On the one hand, it is possible to note the different ways in which the archangel is depicted – he plays different roles, appears in relation to other supernatural figures or as an individual character. On the other hand, this study shows the similarities between the texts under discussion in terms of vocabulary and expressions concerning angels, as well as the guiding theme of the texts.

KEYWORDS: angel Gabriel, Qumran, 1QM, 4Q285, 1Q19, 4Q201, 4Q202, 4Q529, 4Q557, biblical angelology, archangel, role of angels, *Book of Enoch*, *Rule of War*, *Book of Noah*, *Words of Michael*, *Aramaic Visions*

SŁOWA KLUCZE: anioł Gabriel, Qumran, 1QM, 4Q285, 1Q19, 4Q201, 4Q202, 4Q529, 4Q557, angelo-logia biblijna, archanioł, rola aniołów, *Księga Henocha*, *Reguła Wojny*, *Księga Noego*, *Słowa Michała*, *Wizje Aramejskie*

Nauka o bytach anielskich była istotnym elementem teologii żydowskiej okresu Drugiej Świątyni. Temat został podjęty przez Maxwella J. Davidsona w 1992 roku w znanej badaczom publikacji poświęconej roli aniołów w pismach qumrańskich¹. Mimo iż od wydania tej monografii minęło już trzydzieści lat, stanowi ona ważny przyczynek do współczesnych poszukiwań, o czym świadczą kolejne tego typu opracowania poświęcone postaciom niebiańskim. Przykładem może być niedawno wydana książka Matthew L. Walsh², który dokonał ponownego przeglądu badań oraz zaproponował nowe rozwiązania w postrzeganiu znaczenia aniołów we wspólnocie esseńskiej.

Projekt finansowany w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Regionalna Inicjatywa Doskonałości” w latach 2019–2022 nr projektu 028/RID/2018/19.

- ¹ Zob. M.J. Davidson, *Angels at Qumran. A Comparative Study of 1 Enoch 1–36; 72–108 and Sectarian Writings from Qumran* (JSPSup 11; Sheffield: JSOT Press 1992).
- ² Wersja książkowa rozprawy doktorskiej autora. Zob. M.L. Walsh, *Angels Associated with Israel in the Dead Sea Scrolls. Angelology and Sectarian Identity at Qumran* (WUNT 2/509; Tübingen: Mohr Siebeck 2019). Na gruncie polskim ważnym opracowaniem w tym temacie jest studium Dariusza Iwańskiego dotyczące aniołów w *Księdze Henocha*. Zob. D. Iwański, *Wstawiennictwo aniołów w Księdze Henocha (1 Hen)* (Scripta Theologica Thoruniensia 15; Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK 2011).

Niniejsze studium stanowi odpowiedź na zachętę przywołanych wyżej egzegetów do dalszych rozważań i jest kolejnym krokiem w kierunku przybliżenia tematu angelologii okresu Drugiej Świątyni na przykładzie Gabriela, jednego z naczelnych duchów niebieskich, tzw. archaniołów³.

Celem artykułu jest przede wszystkim prezentacja mało znanych tekstów, w których poświadczono obecność istoty nadprzyrodzonej o imieniu Gabriel. Jest on postacią niejednokrotnie łączoną z tradycją biblijną: w Księdze Daniela pełni rolę *angelus interpretis* (anioła interpretatora, zob. Dn 8,16; 9,21), a w Ewangelii Łukasza jest Bożym posłańcem (zob. Łk 1,19.26)⁴. Poniżej zostanie przedstawiona inna odsłona jego funkcji, jaką przekazują świadectwa pozabiblijne.

Punktem wyjścia dla niniejszych obserwacji jest opinia Martina Abegga, według którego termin *אֲרַחֲלֵי* w ramach piśmiennictwa qumrańskiego występuje przynajmniej siedem razy⁵. Wymienione przez badacza teksty są przedmiotem poniższej analizy⁶. W pierwszym

3 Greckie słowo *ἀρχάγγελος* występuje dwukrotnie w Nowym Testamencie (zob. 1 Tes 4,16; Jud 1,9). Teksty pozabiblijne przypisują ten tytuł trzem, czterem, sześciu lub siedmiu aniołom zajmującym pierwsze miejsce w hierarchii duchów niebieskich, którym zostały powierzone szczególne zadania. W tytule niniejszego artykułu termin ten odnosi się do Gabriela, gdyż często nazywany jest on tak w literaturze przedmiotu. W ten sposób określa go także tradycja judeochrześcijańska. Zob. BDAG, 137; EDNT, 15–16; C. Berner, „The Four (or Seven) Archangels in the First Book of Enoch and Early Jewish Writings of the Second Temple Period”, *Angels. The Concept of Celestial Beings – Origins, Development and Reception* (red. F.V. Reiterer – T. Nicklas – K. Schöpflin) (Deuterocanonical and Cognate Literature Yearbook; Berlin – New York: De Gruyter 2007) 395–409; E.W. Bullinger, *A Critical Lexicon and Concordance to the English and Greek New Testament* (London: Longmans 1908) 61; Davidson, *Angels at Qumran*, 40–41, 49–53, 74–78, 94–95, 97–98, 103–105, 157, 194–196, 228, 249–250, 300–302, 325–326; A.-M. Denis, *Concordance Grecque des Pseudépigraphes d’Ancien Testament. Concordance. Corpus des textes. Indices* (Louvain: Université Catholique de Louvain 1987) 14, 184–185; W. Grundmann – G. von Rad, „Ἀρχάγγελος, Ἀρχάγγελος”, TDNT I, 74–87; M.S. Heiser, *Angels. What the Bible Really Says About God’s Heavenly* (Bellingham, WA: Lexham Press 2018) 68–73, 93–94, 102–104, 107–108, 121–122, 138–139; A. Jankowski, *Aniołowie wobec Chrystusa. Chrystocentryczna angelologia Nowego Testamentu*, wyd. 2 (Kraków: Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów 2018) 50–52; LSJ, 251; L&N, 144; B.M. Newman, *A Concise Greek-English Dictionary of the New Testament* (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft – United Bible Societies 2010) 26; G.W.E. Nickelsburg, *1 Enoch 1. A Commentary on the Book of 1 Enoch. Chapters 1–36; 81–108* (Hermeneia; Minneapolis, MN: Fortress 2001) 207; P.A. Tiller, *A Commentary on the Animal Apocalypse of 1 Enoch* (SBL.EJL 4; Atlanta, GA: Scholars Press 1993) 16, 91–92, 226, 244, 254, 326; Walsh, *Angels Associated*, 78–83, 84–87, 97–105, 110–118, 122–135, 180–201, 225–235, 262–274, 282–283.

4 Na temat Gabriela w literaturze biblijnej zob. H.M. Cocksworth, „Zechariah and Gabriel as Thematic Characters: A Narratological Reading of the Beginning of Luke’s Gospel (Luke 1:8–20)”, *Characters and Characterization in Luke-Acts* (red. F.E. Dicken – J.A. Snyder) (London: Bloomsbury Clark 2016) 41–54; Heiser, *Angels*, 46–52, 68–73, 93–94, 101–104, 116–121; Jankowski, *Aniołowie*, 49–50; 57–61; H. Klein, „The Angel Gabriel According to Luke 1”, *Angels. The Concept of Celestial Beings – Origins, Development and Reception* (red. F.V. Reiterer – T. Nicklas – K. Schöpflin) (Deuterocanonical and Cognate Literature Yearbook; Berlin – New York: De Gruyter 2007) 313–323; B. Otzen, „Michael and Gabriel. Angelological Problems in the Book of Daniel”, *The Scriptures and the Scrolls. Studies in Honour of A.S. van der Woude on the Occasion of his 65 Birthday* (red. F. García Martínez – A. Hilhorst) (Leiden – New York – Köln: Brill 1992) 114–124; M. Parchem, „Nauka o istotach niebiańskich w Księdze Daniela: kontynuacja wcześniejszych tradycji biblijnych oraz nowy wkład do angelologii Starego Testamentu”, *Studia Koszalińsko-Kotobrzezkie* 21 (2014) 69–71, 74–75, 79–82; Tiller, *A Commentary on the Animal Apocalypse*, 84–85, 88, 90–91, 93, 244, 246, 251–252, 254, 326; Walsh, *Angels Associated*, 60, 73–84, 97–105, 126–128, 265.

5 W niniejszym studium pomijamy teksty biblijne z Qumran oraz świadectwa w języku greckim.

6 Teksty hebrajskie zob. M.G. Abegg, *The Dead Sea Scrolls Concordance. I. The Non-Biblical Texts from Qumran* (Leiden – Boston, MA: Brill 2003) [part one] 171. Teksty aramejskie zob. *ibidem*, [part two] 806.

punkcie zostaną omówione teksty hebrajskie, natomiast w drugim – świadectwa aramejskie. Ze względu na ich specyfikę zastosowano elementy metody historyczno-krytycznej.

1. Teksty hebrajskie

Poniżej zostaną omówione trzy fragmenty rękopisów hebrajskich, w których odnajdujemy imię Gabriela. Dwa z nich dotyczą popularnej wśród esseńskiej społeczności *Reguły Wojny* (§1.1), natomiast trzeci jest świadectwem innej ważnej tradycji – *Księgi Noego* (§1.2).

1.1. *Reguła Wojny* (1QM; 4Q285)

Regułę Wojny zachowuje zbiór rękopisów z groty czwartej (4Q285; 4Q471; 4Q491–4Q497), a także z pierwszej (1QM; 1Q33) i jedenastej (11Q14). Przywołane świadectwa datuje się na okres od połowy I wieku p.n.e. do końcowych dziesięcioleci I wieku n.e. Najstarszymi manuskryptami są 4Q493 i 4Q496 (powstały być może przed połową I wieku p.n.e.), z kolei najmłodsze to 4Q494 (początek I wieku n.e.) oraz 11Q14 (lata 20–50 n.e.). Pozostałe świadectwa datuje się na koniec I wieku p.n.e.⁷

Pomijając dyskusję na temat klasyfikacji tekstów qumrańskich, w niniejszym opracowaniu przyjęto, iż *Reguła Wojny* należy do zbioru dokumentów prawno-doktrynalnych wspólnoty z Qumran⁸, na co wskazuje treść oraz główna tematyka dzieła – przedstawia opis wojny między synami światłości (plemiona Izraela, wierni Bogu) i synami ciemności (dział Beliala, Kittim, zdrajcy, wrogie narody) na dwóch głównych płaszczyznach: militarnej i teologicznej. W wymiarze wojennym tekst zawiera plan walki, kwestie taktyczne, informacje o organizacji wojska i jego uzbrojeniu, a także wiadomości o roli grup społecznych związanych z konfliktem. Aspekt teologiczny natomiast wydaje się równie istotny dla autora rękopisu. Jego dzieło stanowi nie tylko relację o przebiegu bitwy, lecz wskazuje przede wszystkim na postawę religijną esseńczyków, którzy są wspierani przez Boga⁹. W tym kon-

7 Zob. J.L. Duhaime, *The War Texts. 1QM and Related Manuscripts* (London – New York: Clark 2004) 4–10, 64–102; F. Gryglewicz, „Pochodzenie «Reguły Wojny» z Qumran i data jej kompozycji”, *RBL* 15/1 (1962) 9–14; G. Ibba, *Qumran. Correnti del pensiero giudaico (III a.C.–I d.C.)* (Roma: Carocci 2007) 48–50, 102–103; S. Mędała, *Wprowadzenie do literatury międzytestamentalnej* (BZ.TNT 1; Kraków: Enigma Press 1994) 97; J.T. Milik, *Dziesięć lat odkryć na Pustyni Judzkiej* (tł. Z. Kubiak; Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax 1968) 38–40; P. Muchowski, *Komentarze do rękopisów znad Morza Martwego* (BZ.TNT 7; Kraków: Enigma Press 2000) 71; B. Schultz, *Conquering the World. The War Scroll (1QM) Reconsidered* (Leiden – Boston, MA: Brill 2009) 10–41; A. Tronina, *Reguła Zrzeszenia i inne teksty prawne z Qumran. Adnotowany przekład z hebrajskiego 1QS, 1QSa, 1QSh, CD, 1QM* (Kraków: Enigma Press 2017) 139–140; W. Tyloch, *Rękopisy z Qumran nad Morzem Martwym* (Warszawa: Książka i Wiedza 2001) 225–226; D.O. Wenthe, „The Use of the Hebrew Scriptures in 1QM”, *DSD* 5/3 (1998) 291.

8 Zob. Mędała, *Wprowadzenie*, 16. Na temat problemu rozróżnienia kategorii rękopisów i różnych propozycji jego rozwiązania zob. P. Muchowski, „Formy literackie w piśmiennictwie qumrańskim: problem klasyfikacji”, *Qumran. Pomiędzy Starym a Nowym Testamentem* (red. H. Drawnel – A. Piwowar) (ABLu 2; Lublin: Wydawnictwo KUL 2009) 131–138.

9 Zob. Ibba, *Qumran*, 103–105; Mędała, *Wprowadzenie*, 97; Muchowski, *Komentarze*, 71–72; Tronina, *Reguła Zrzeszenia*, 140–142; Tyloch, *Rękopisy z Qumran*, 226–230; Wenthe, „The Use of the Hebrew Scriptures”, 295–314.

tekście pojawiają się motywy bezpośrednio związane z Bożą interwencją. Jednym z nich jest obecność naczelnych duchów niebieskich, do których należy interesująca nas postać archanioła Gabriela.

Dwa manuskrypty spośród wyżej wymienionych zachowują jego imię. Pierwszy z nich, 1QM, mówi o Gabrielu w kolumnie dziewiątej (1QM IX,16)¹⁰. Poniżej zaprezentowano tekst hebrajski oraz polski¹¹ linii 15–16 w kontekście tzw. opisu wież, czyli linii 12–17¹².

Tabela 1. Tekst i tłumaczenie 1QM kol. IX,12–17

tekst hebrajski ¹³	linia	tłumaczenie polskie ¹⁴
אויב ומגני המגדלות יהיו ארוכים שלוש אמות ורמ- חיהם א[ור]ך שמונה אמות והמג[ד]לות	12	wroga. Tarcze wież będą długości trzech łokci, zaś ich włócznie będą miały d[łu]gość ośmiu łokci. Wieże
יוצאים מן המערכה מאה מגן ומאה פני המגדל כו[לם י] סבו המגדל לשלושת רוחות הפנים	13	wychodzące z linii będą miały po sto tarcz od frontu wieży, w sumie wieża będzie otoczona z trzech stron frontowych
מגנים שלוש מאות ושערים שנים למגדל אחד ל[ימין ו] אחד לשמאל ועל כול מגנה המגדלות	14	przez trzysta tarcz. Wieża będzie mieć dwie bramy, jedną po [prawej i je]dną po lewej. Na wszystkich tarczach wież
יכתובו על הראישון מיכ[א]ל[ל] על השני גבריאל על השלישי [שריאל עזה] הרביעי רפאל	15	napiszą: na pierwszej „Mi[cha]ł”, [na drugiej „ Gabriel ”, na trzeciej] „Sariel” na czwartej „Rafał”.
מיכאל וגבריאל לי[מין ושריאל ורפאל לשמאל ...] <i>vacat</i>	16	„Michał” i „ Gabriel ” z [prawej, „Sariel” i „Rafał” z lewej.]
[...] לארבע [...] אורב ישימ[ו] ל[...]	17	[...] dla czterech [...] zastawią zasadzkę na [...]

10 Zob. Abegg, *Dead Sea Scrolls*, [part one] 171.

11 Przekład Piotra Muchowskiego (*Rękopisy znad Morza Martwego. Qumran – Wadi Murabba'at – Masada* [BZ.TNT 5; Kraków: Enigma Press 1996] 50).

12 Tekst *Reguly* zawierał przynajmniej 19 kolumn (finalnie było ich prawdopodobnie 21–22). Treść można podzielić na cztery główne części: 1) ogólne wprowadzenie w kolumnie I (wymienia uczestników walki, krótki przebieg konfliktu); 2) opis taktyki, zasad militarnych w kolumnach II–IX (opis wart kapłańskich, reguły trąbek i sztandarów, przedstawienie tarczy dowódcy, szyki chorągwi, opis wież); 3) sekcję liturgiczną w kolumnach X–XIV (modlitwy w obozie, na polu i po zwycięstwie); powtórzenie materiału w kolumnach XV–XIX, tzn. prezentacja wojny przeciw wojskom Beliala, modlitwy przed walką, wezwania, bitwa itd. Zob. Duhaime, *War Texts*, 13–20; Mędała, *Wprowadzenie*, 98; Muchowski, *Komentarze*, 75; Schultz, *Conquering the World*, 74–82; Wenthe, „The Use of the Hebrew Scriptures”, 294.

13 Wydania tekstu hebrajskiego zob. F. García Martínez, *The Dead Sea Scrolls. Study Edition* (Leiden – New York – Köln: Brill 1999) 128; J.T. Milik, *Qumran Cave 1* (DJD 1; Oxford: Clarendon 1955) 135–136; D.W. Parry – E. Tov, *The Dead Sea Scrolls Reader. I. Texts Concerned with Religious Law* (Leiden – Boston, MA: Brill 2004) 224; E.L. Sukenik (red.), *The Dead Sea Scrolls of the Hebrew University* (Jerusalem: Hebrew University – Magnes Press 1955) 1–19.

14 Por. inne tłumaczenia tekstu: García Martínez, *Dead Sea Scrolls*, 129; F. García Martínez, *The Dead Sea Scrolls Translated. The Qumran Texts in English* (Leiden: Brill 1996) 102; F. García Martínez, *Testi di*

W linii 15 imię nie zachowało się. Powyższa tabela przedstawia rekonstrukcję tekstu między dwoma zachowanymi fragmentami z imionami innych archaniołów: Michała (z מיכאל niezachowane jedynie -א-) oraz Sariela (w całości zachowany termin שריאל). Z kolei w linii 16 mamy dobrze zachowane wyrażenie z imieniem Gabriela, poprzedzone obecnością Michała: מיכאל וגבריאל לי- (imiona połączone/rozdzielone spójnikiem *waw*, tłumaczone „Michał i Gabriel z/na”). Tak zredagowana informacja o aniołach przyjmuje charakter militarny, gdyż – jak wspomniano powyżej – występuje w opisie wież (1QM IX,12–17), który z kolei przynależy do sekcji mówiącej o przepisach wojskowych (1QM IX,10–17)¹⁵.

Na drugi manuskrypt *Reguły Wojny* poświęcający imię Gabriela, 4Q285, składa się dziesięć fragmentów. Treść zawiera błogosławieństwa Najwyższego Kapłana (frag. 1–2) oraz opis sądu nad Kittim i wyroku śmierci dla ich przywódcy (frag. 4–5)¹⁶. Egzegeci zauważają związek 4Q285 z innym zwojem z groty jedenastej – 11Q14¹⁷.

Tabela 2. Tekst i tłumaczenie 4Q285 frag. 1,1–4

tekst hebrajski ¹⁸	linia	tłumaczenie polskie ¹⁹
[...] ם ועל [...]]	1	[...] i na [...]
[...] ם למען שמכה ומ [...]]	2	[...] z powodu twojego imienia. I ... [...]
[...] את מיכאל גבריאל [שריאל ורפאל ...]	3	[...] Michał, G[abrie]l , [Sariel i Rafał...]
[...] עם בחירי [...]]	4	[...] z wybranym [...]

W tekście 4Q285 zachowały się dwie litery imienia Gabriel (pierwsza ג i ostatnia ל). Występują one we fragmencie pierwszym, w linii 3²⁰. Powyższa tabela pokazuje zrekonstruowane słowo גבריאל w kontekście linii 1–4. Gabriel występuje ponownie obok

Qumran. Traduzione italiana dai testi originali con note (tł. C. Martone) (Brescia: Paideia 1996) 205–206; Parry – Tov, *Dead Sea Scrolls Reader*, 225; Tronina, *Reguła Zrzeszenia*, 160–161; Tyloch, *Rękopisy z Qumran*, 247–248.

15 Zob. Muchowski, *Komentarze*, 75; Tyloch, *Rękopisy z Qumran*, 227.

16 Zob. M.G. Abegg, „Messianic Hope and 4Q285: A Reassessment”, *JBL* 113/1 (1994) 81–83; R.H. Eisenman – M. Wise, *Manoscritti segreti di Qumran* (Segrate: Piemme 2007) 24–26; Muchowski, *Komentarze*, 77.

17 Muchowski (*Komentarze*, 77) podaje następujące paralele: 4Q285 frag. 1–2 odpowiada 11Q14 frag. 1, kol. II,3–15, natomiast 4Q285 frag. 5,2–15 jest podobne do 11Q14 frag. 1, kol. I,10–15. Na temat relacji między 4Q285 i 11Q14 zob. W.J. Lyons, „Clarifications Concerning 4Q285 and 11Q14 Arising from Discoveries in the Judean Desert 23”, *DSD* 6/1 (1999) 37–43; E.J.C. Tigchelaar, „Working with Few Data: The Relation between 4Q285 and 11Q14”, *DSD* 7/1 (2000) 49–56.

18 Wydania tekstu hebrajskiego zob. P.S. Alexander – G. Vermes, „285. 4QSefer ha-Milhamah”, *Cryptic Texts and Miscellanea* (red. S.J. Pfann) (DJD 36; Oxford: Clarendon 2000) I, 228–246; García Martínez, *The Dead Sea Scrolls*, 642; Parry – Tov, *The Dead Sea Scrolls*, 242.

19 Tekst polski w konsultacji z: García Martínez, *The Dead Sea Scrolls*, 643; Parry – Tov, *The Dead Sea Scrolls*, 243.

20 Zob. Abegg, *Dead Sea Scrolls*, [part one] 171; Parry – Tov, *The Dead Sea Scrolls*, 242–243. Inną identyfikację (numerację) fragmentu (4Q285 frag. 10,1–4) spotykamy w: García Martínez, *Dead Sea Scrolls*, 642–643.

dobrze zachowanego imienia Michał (nazwy nie są połączone spójnikiem, por. 1QM IX,16). Po Gabrielu prawdopodobnie występowali inni aniołowie, znani z tekstów paralelnych (שריאל ורפאל – Sariel i Rafał).

1.2. Księga Noego (1Q19)

Księga Noego jest zaginioną kompozycją, której istnienie poświadcza manuskrypt z grotty pierwszej – 1Q19 (1Q*Księga Noego*). Składa się na niego dwadzieścia jeden małych fragmentów rękopisu²¹. Według niektórych badaczy, kompozycję prezentują też świadectwa z grotty czwartej, mówiące o narodzinach Noego (zob. 4Q534, 4Q535, 4Q536)²².

Interesujący nas tekst poświadcza przynajmniej dwa dzieła pozabiblijne: *Księga Jubileuszów* oraz *Księga Henocha*. Komentatorzy wskazują na podobieństwa 1Q19 z opowiadaniem o bohaterach biblijnych, a także związek z tradycją o Testamencie i Apokalipsie Noego zawartą w *Jub.* 7,20–39 i *1 Hen* 106,1–107,3²³. Ponadto treść *Jub.* 10,13 mówi o istnieniu *Księgi Noego*: „Noe zaś zapisał wszystko w Księdze, dokładnie tak, jak go pouczyliśmy o każdym sposobie uzdrowienia. [...]”²⁴.

Księga Noego mówi o Gabrielu we fragmencie drugim (1Q19bis 2,4)²⁵, przedstawionym w poniższej tabeli.

Tabela 3. Tekst i tłumaczenie 1Q19 frag. 2,1–6

tekst hebrajski ²⁶	linia	tłumaczenie polskie ²⁷
[... קדוש]י הש[מים ...]	1	[Święc]i ni[eba ...]
[... לאמר גלו מש[פטנו לפ[ני עליון ...]	2	[mówiąc: Przedstawcie] naszą [sp]rawę prz[ed Najwyższym ...]
ולא תחתך [...]	3	[...] i nie pod tobą [...]
[... רפ]אל וגבריאל [...]	4	[Michał, Uriel, Raf]ał i Gabriel [...]
אדונים וגב[ור גבורים ...] [אדון ...]	5	[Pan] panów i Po[tężny potężnych ...]
[... עלמי]ם [...]	6	[...] wiek[i ...]

21 Tekst pierwotny z około pierwszej połowy II wieku p.n.e. zaginął. Zob. Muchowski, *Komentarze*, 278; R. Rubinkiewicz, *Wprowadzenie do Apokryfów Starego Testamentu* (Lublin: RW KUL 1987) 33.

22 Eisenman – Wise, *Manoscritti*. Zob. Muchowski, *Komentarze*, 279, 329.

23 Tekst polski w konsultacji z: García Martínez, *The Dead Sea Scrolls*, 643; Parry – Tov, *The Dead Sea Scrolls*, 243.

24 Zob. Rubinkiewicz, *Apokryfy*, 282.

25 Zob. Abegg, *Dead Sea Scrolls*, [part one] 171; Feldman, „1Q19 (Book of Noah)”, 287–289; García Martínez, *Dead Sea Scrolls*, 25–26.

26 Wydania tekstu hebrajskiego zob. García Martínez, *Dead Sea Scrolls*, 26; Milik, *Qumran Cave 1*, 84–86, 152. Inną rekonstrukcję linii 1–2 prezentuje Ariel Feldman („1Q19 [Book of Noah]”, 287).

27 Tłumaczenie Muchowskiego (*Rękopisy*, 11). Por. Feldman, „1Q19 (Book of Noah)”, 288; García Martínez, *The Dead Sea Scrolls*, 27.

Imię Gabriela zachowało się w całości (wraz z poprzedzającym je *waw*) jako jedyne spośród imion czterech postaci niebiańskich. Z pozostałych imion występuje cząstka -לח, jak proponują badacze, część imienia Rafała (linia 4). Jak zauważymy później, powyższy fragment jest podobny tematycznie do *1 Hen* 9,1–3, gdzie do czterech aniołów dochodzi skarga dusz ludzkich, prośba o anielskie wstawiennictwo do Boga²⁸. Rekonstrukcja początkowej części fragmentu (linia 1) w relacji do całości jest istotna ze względu na terminologię dotyczącą bezpośrednio aniołów. Są nazywani קדושי השמים (świętymi niebios)²⁹.

2. Teksty aramejskie

Niniejszy paragraf przedstawia cztery świadectwa aramejskie z imieniem Gabriela, które pochodzą z grotty czwartej: dwa fragmenty *Księgi Henocha* (§2.1), *Słowa Michała* (§2.2) oraz jeden z tekstów zaliczanych do zbioru *Wizji Aramejskich* (§2.3).

2.1. *Księga Henocha* (4Q201; 4Q202)

Aramejskie świadectwa *Księgi Henocha* pochodzą z grotty czwartej. Są nimi manuskrypty: 4Q201–4Q202 i 4Q204–4Q212. Powstały one między przełomem III/II wieku p.n.e. (najstarsze świadectwo 4Q208) a początkiem I wieku n.e. (najmłodszy rękopis 4Q209)³⁰.

Księga Henocha jest pismem apokaliptycznym, przedstawiającym wizje proroka Henocha³¹. Istotną rolę zajmują w nim aniołowie. Poświęcono im sekcję wprowadzającą, tzw. mit o upadku aniołów (*1 Hen* 6–11), który z kolei jest częścią *Księgi Czuwających* (*1 Hen* 6–36). W tych właśnie rozdziałach pojawi się po raz pierwszy postać

28 Polskie tłumaczenie *1 Hen* 9,1–3 (*Księga Henocha* etiopska): „Wówczas Michał, Gabriel, Suriel i Uriel spojrzeli z nieba i ujrzeli wielką ilość rozlanej krwi na ziemi i wszelką niegodziwość, jakiej dokonano na ziemi. Powiedzieli jeden do drugiego: Niech zniszczona ziemia zawoła głosem ich krzyków aż do bramy niebios. A teraz, wam to, o Święci niebios, skarżą się dusze ludzi mówiąc: «Zanieście naszą skargę przed Najwyższego»”. Zob. Rubinkiewicz, *Apokryfy*, 146.

29 Por. teksty biblijne (tekst hebrajski), m.in. Ps 89,6–8; Hi 5,1; 15,15; Pwt 33,2–3; Za 14,5. Na temat hebrajskiego terminu קדושי oraz jego greckiego odpowiednika ἅγιοι zob. BDAG, 10–11; BDB, 872; W. Gesenius – S.P. Tregelles, *Gesenius' Hebrew and Chaldean Lexicon to the Old Testament Scriptures* (Bellingham, WA: Logos Bible Software 2003) 722–723; W. Kornfeld – H. Ringgren, „קדושי”, *TDOT* XII, 521–545; LSJ, 9; L&N, 744; *GELS*, 5–6. Na temat nazewnictwa קדושי (ἅγιοι) w odniesieniu do aniołów zob. Heiser, *Angels*, 76–77; Janowski, *Aniołowie*, 35–40.

30 Zob. Muchowski, *Komentarze*, 293–296.

31 Księga dzieli się na siedem głównych części: *Księgę Czuwających* (*1 Hen* 1–36), *Księgę Przypowieści* (*1 Hen* 37–71), *Księgę Astronomiczną* (*1 Hen* 72–82), *Księgę Snów* (*1 Hen* 83–90), *List Henocha* (*1 Hen* 91–105), *Opowiadanie o narodzinach Noego* (*1 Hen* 106–107), inną księgę napisaną przez Henocha (*1 Hen* 108). Zob. Iwański, *Wstawiennictwo aniołów*, 59–60; Mędała, *Wprowadzenie*, 133–135; Rubinkiewicz, *Apokryfy*, 141; R. Rubinkiewicz, *Eschatologia Hen 9–11 a Nowy Testament* (Lublin: RW KUL 1984) 15; Rubinkiewicz, *Wprowadzenie*, 82.

archaniola Gabriela (1 Hen 9,1)³². Interesujący nas werset występuje w dwóch wersjach aramejskich³³. Pierwszy fragment należy do manuskryptu 4Q201.

Tabela 4. Tekst i tłumaczenie 4Q201 kol. IV,6–7

tekst aramejski ³⁴	linia	tłumaczenie polskie ³⁵
סלק קדם שמה אדין] אדיק מיכאל] ושריאל ו]רפאל וגבריאל]	6	Wzniósł się d[o nieba. Wówczas] spojrzeli Michał, [Sariel,] Rafał i Gabri[el]
מן קד] שי שמה על ארעא וחז]ו דם סגי שפ]יד על ארעא]א וכל] ארעא]	7	z [niebieskiego] sanktu[arium na ziemię i zobaczy]li dużo krwi rozl[anej na ziem]i. Cała [ziemia]

Znaczna część imienia Gabriela razem z *waw* (וגברי-) występuje w linii 6, w której zachowały się imiona innych aniołów – Michała (מיכאל) oraz Rafała (רפאל). Imię czwartego anioła (Sariel, שריאל) zostało zrekonstruowane w relacji do tekstów paralelnych³⁶, w tym do drugiego interesującego nas świadectwa – 4Q202.

- 32 Na temat mitu 1 Hen 6–11 i tekstu 1 Hen 9,1 zob. R.A. Argall, *1 Enoch and Sirach. A Comparative Literary and Conceptual Analysis of the Themes of Revelation, Creation and Judgment* (SBL.EJL 8; Atlanta, GA: Scholars Press 1995) 24; M. Black, *The Book of Enoch or I Enoch. A New English Edition with Commentary and Textual Notes* (SVTP 7; Leiden: Brill 1985) 13–15; N. Domka, „Funkcja 1Hen 9,1–3 w strukturze literackiej mitu o upadłych aniołach 1Hen 6–11”, *Bib.An* 9/2 (2019) 285–314; H. Drawnel, „1 Enoch 6–11 Interpreted in the Light of Mesopotamian Incantation Literature”, *Enoch and the Synoptic Gospels. Reminiscences, Allusions, Intertextuality* (red. L.T. Stuckenbruck – G. Boccaccini) (SBL.EJL 44; Atlanta, GA: SBL Press 2016) 245–284; Iwański, *Wstawiennictwo*, 60–63, 140–143; H.S. Kvanvig, „The Watcher Story and Genesis. An Intertextual Reading”, *SJOT* 18/2 (2008) 163–183; C. Molenberg, „A Study of the Roles of Shemihazah and Asael in 1 Enoch 6–11”, *JJS* 35 (1984) 136–146; Nickelsburg, *1 Enoch 1*, 165–173, 202–210; G.W.E. Nickelsburg, „Apocalyptic and Myth in 1 Enoch 6–11”, *JBL* 96/3 (1977) 383–405.
- 33 Werszet zachowany również w tekście etiopskim i świadectwach greckich (kodeks *Panopolitanus*, kronika Synkellosa). Zob. M. Black, *Apocalypsis Henochi Graece* (PVTG 3; Leiden: Brill 1970) 23; R.H. Charles, *The Ethiopic Version of the Book of Enoch* (Oxford, MS: Clarendon 1906; reprint Collingwood, Vic.: Trieste 2017) 18–21; A.A. Mosshammer, *Georgii Syncelli Ecloga Chronographica* (Leipzig: Teubner 1984) 13, 24.
- 34 Wydania tekstu aramejskiego: H. Drawnel, *Qumran Cave 4. The Aramaic Books of Enoch. 4Q201, 4Q202, 4Q204, 4Q205, 4Q206, 4Q207, 4Q212* (Oxford: Oxford University Press 2019) 124–125; García Martínez, *The Dead Sea Scrolls*, 402; J.T. Milik (red.), *The Books of Enoch. Aramaic Fragments of Qumran Cave 4* (Oxford: Clarendon 1976) 157–158.
- 35 Por. R.H. Charles, *The Book of Enoch. 1 Enoch Translated From the Editor's Ethiopic Text (1912)* (Eugene, OR: Wipf & Stock 2011) 20; García Martínez, *The Dead Sea Scrolls*, 403; García Martínez, *The Dead Sea Scrolls Translated*, 247; Muchowski, *Rękopisy*, 135; Rubinkiewicz, *Apokryfy*, 146, 191.
- 36 Istotną rolę odgrywa tu kolejny rozdział *Księgi Henocha*, mianowicie 1 Hen 10,1–16, gdzie czterej aniołowie z 1 Hen 9,1 otrzymują misję od Boga, a także dobrze zachowane greckie świadectwa 1 Hen 9,1. Zob. Domka, „Funkcja 1Hen 9,1–3”, 291–298, 302–306, 309–310.

Tabela 5. Tekst i tłumaczenie 4Q202 kol. III,7–8

tekst aramejski ³⁷	linia	tłumaczenie polskie ³⁸
אדין אדיק [מיכאל ושריא] ל ורפאל [גב]ברי אל מן קודשי שמיא על ארעא	7	[Wówczas] spojrzeli Michał, Sariel, [Rafał i] Gabriel z [niebieskiego] sanktuarium na ziemię
[וחזו דם סגיא שפי]ך [ע]ל ארעא] וכול ארעא אתמלא רשעא והמסא די אתחטא	8	[i zobaczyli dużo krwi rozlanej] na ziemi. [Cała ziemia była wypełniona niegodziwością i przemocą, którymi zgrzeszono]

W tym fragmencie zachowała się środkowa część imienia w linii 7 (sylaba -ברי-). Pierwsza litera imienia (*gimel* ג wraz z poprzedzającym *waw* ו) oraz końcowa sylaba, teoforyczna część imienia (-אל), zostały zrekonstruowane. Z pozostałych nazw postaci niebiańskich zachował się Michał (מיכאל) i w znacznej części Sariel (bez końcowego *lamed*, poprzedzony *waw* fragment imienia, tzn. -שריא). Imię Rafała się nie zachowało, zostało zrekonstruowane.

Powyższe teksty prezentują przekonanie o istnieniu aniołów, którzy pełnią funkcję wstawienniczą. W relacji do wcześniej omówionego tekstu 1Q19, który zdaje się przedstawieniem tego samego opowiadania, teksty 4Q201–4Q202 przyjmują charakter modlitewny i liturgiczny, co zauważają niektórzy egzegeci. Taką interpretację podkreśla występujące w początkowej części powyższych fragmentów wyrażenie „ze świętego nieba” (מן קודשי שמיא), które należy rozumieć jako świątynia Boga w niebie, sanktuarium niebieskie (4Q201 IV,7; 4Q202 III,7)³⁹.

2.2. Słowa Michała (4Q529)

Manuskrypt 4Q529, czyli *Słowa Michała do Aniołów*, to pismo angelologiczne. Zachował się jeden fragment tego rękopisu. Treść dotyczy przesłania, jakie naczelnym anioł (archanioł Michał) kieruje do grona innych posłańców. Według badaczy jest to świadectwo tożsame z 6Q23⁴⁰.

³⁷ Wydanie tekstu aramejskiego zob. Drawnel, *Qumran Cave 4*, 170–171; García Martínez, *The Dead Sea Scrolls*, 406; Milik, *The Books of Enoch*, 170–171.

³⁸ Zob. García Martínez, *The Dead Sea Scrolls*, 407; García Martínez, *The Dead Sea Scrolls Translated*, 249; Muchowski, *Rękopisy*, 137; Rubinkiewicz, *Apokryfy*, 146, 191.

³⁹ Wyrażenie poświadczane również w języku greckim: ἐκ τῶν ἁγίων τοῦ οὐρανοῦ (Synkellos), ἐκ τοῦ οὐρανοῦ (*Panopolitanus*). Zob. Black, *The Book of Enoch*, 129; Domka, „Funkcja 1Hen 9,1–3”, 293, 298–299, 308; D. Iwański, „Mieszkanie Boga w niebie według Księgi Czuwających (1 Henoch 14,8–23)”, *CT* 79/2 (2009) 101–112; Iwański, *Wstawiennictwo aniołów*, 112, 143–148.

⁴⁰ Zob. M. Baillet – J.T. Milik, *Les ‘petites grottes’ de Qumrân* (DJD 3; Oxford: Clarendon 1962) 138; K. Beyer, *Die aramäischen Texte vom Toten Meer samt den Inschriften aus Palästina, dem Testament Levis aus der Kairoer Genisa, der Fastenrolle und den alten talmudischen Zitaten* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2004) II, 165; J.A. Fitzmyer, *A Guide to the Dead Sea Scrolls and Related Literature* (Grand Rapids, MI: Eerdmans 2008) 108; Muchowski, *Komentarze*, 328.

Tabela 6. Tekst i tłumaczenie 4Q529 frag. 1,3–5

tekst aramejski ⁴¹	linia	tłumaczenie polskie ⁴²
חא [חזית] תשעה טורין תרין למדנ[חא] ותרין למערבא ותרין לצפונא ותרין	3	[ujrzałem] dziewięć gór, dwie na wscho[dzie i dwie na północy, dwie na zachodzie.]
[לדר] ומא תמה חזית <u>לגבריאל</u> מלאכ[א...]	4	[i dwie na] południu. Tam ujrzałem anioła Gabriela [... powiedziałem mu:]
[...] ב... והחזיתה חזוה ואמר לי [...]	5	i ukazałem mu wizję i powiedział mi: [...]

Imię Gabriela występuje w linii 4. Zachowało się w całości razem z literą *lamed* (ל), która wprowadza tu dopełnienie bliższe dla dobrze zachowanego wyrażenia poprzedzającego: תמה חזית (tam ujrzałem). W tej samej linii tekst określa Gabriela terminem מלאך, znany w teologii (angelologii) biblijnej⁴³. Pojawia się w kontekście wizji, jaką Gabriel przedstawia Michałowi. Według egzegetów związana jest ona z miastem świętym – Jerozolimą⁴⁴.

2.3. Wizje Aramejskie (4Q557)

Zachowały się dwa fragmenty mało znanego i rzadko omawianego rękopisu 4Q557. Charakter pisma pozwala ustalić czas jego powstania na drugą połowę II wieku p.n.e. Zebrane w całość fragmenty tworzą opis, którego główną postacią zdaje się być anioł Gabriel. Jak zauważają komentatorzy, tekst przypomina inne świadectwa wymieniające archanioła, mające charakter proroczy bądź apokaliptyczny. Ponadto tematycznie wiąże się z innymi tekstami qumrańskimi i tradycją henochicką⁴⁵.

41 Tekst aramejski zob. K. Beyer, *Die aramäischen Texte*, 165–166; Eisenman – Wise, *Manoscritti*, 38; García Martínez, *The Dead Sea Scrolls*, 1060; É. Puech, *Qumran Cave 4. XXII. Textes araméens, première partie: 4Q529–549* (DJD 31; Oxford: Clarendon 2001) 1–8.

42 Zob. Beyer, *Die aramäischen Texte*, 166; Eisenman – Wise, *Manoscritti*, 38–39; García Martínez, *The Dead Sea Scrolls Translated*, 125; Muchowski, *Rękopisy*, 359.

43 Na temat terminu מלאך zob. H.J. Bosman – R. Oosting – F. Potsma, „מלאך”, *Wörterbuch zum Alten Testament. Hebräisch/Aramäisch-Deutsch und Hebräisch/Aramäisch-Englisch* (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft 2009); BDB 1098; E.M. Cook, *Dictionary of Qumran Aramaic* (Winona Lake, IN: Eisenbrauns 2015) 139; Gesenius – Tregelles, *Gesenius' Hebrew and Chaldee Lexicon*, 475; Iwański, *Wstawiennictwo aniołów*, 33–34; Jankowski, *Aniołowie*, 40–42; X. Léon-Dufour, *Słownik teologii biblijnej* (Poznań: Pallottinum 1994) 48; H. Niehr, „מלאך”, *TDOT XVI*, 413–415; Parchem, „Nauka o istotach niebiańskich”, 66–69.

44 Zob. Eisenman – Wise, *Manoscritti*, 37–38; Muchowski, *Komentarze*, 328.

45 Zob. É. Puech, *Qumran Grotte 4. XXVII. Textes araméens, deuxième partie: 4Q550–4Q575a, 4Q580–4Q587 et appendices* (DJD 37; Oxford: Clarendon 2009) 175, 177.

Tabela 7. Tekst i tłumaczenie 4Q557 frag. 1,1–4

tekst aramejski ⁴⁶	linia	tłumaczenie polskie ⁴⁷
[...][...]	1	[...] ... [...]
[...] <u>גבריאל</u> מל אכא [...] [...]	2	[...] an[ioł] Gabriel [...]
[...] ה ושאר כול [...]	3	[...] ... i reszta wszystkich [...]
[...] למכלא מלי פמנא מ [...]	4	[...] powstrzymać słowa naszych ust ... [...]

Powyżej zaprezentowano część pierwszego z dwóch zachowanych fragmentów 4Q557. Imię Gabriela występuje tu w całości w linii 2 (גבריאל)⁴⁸. Ważnym elementem tej części jest zachowane częściowo słowo מלאך, które pozwala łączyć tekst z wyżej omówionym rękopisem 4Q529 (linia 4) oraz tradycją biblijną. Na włączenie rękopisu do zbioru *Wizji Aramejskich* (4QWizje) pozwalają cechy wspólne z innymi rękopisami z groty czwartej o podobnych charakterze (np. 4Q552, 4Q553, 4Q554, 4Q555, 4Q556)⁴⁹.

Podsumowanie

Niniejszy artykuł miał na celu ukazanie mało znanych tekstów pozabiblijnych, w których występuje postać archanioła Gabriela. Na podstawie przesłanek przedstawionych przez M.G. Abegga, dotyczących pism qumrańskich, zostały omówione trzy teksty hebrajskie oraz cztery teksty aramejskie.

Zauważono, iż pierwsze dwa teksty (1QM, 4Q285) wskazują na militarną funkcję archanioła, a także jego ścisły związek z innymi postaciami nadprzyrodzonymi: Michałem, Rafałem oraz Sarielem. Kolejny tekst z grupy pierwszej (1Q19) także przedstawia Gabriela jako jednego z czterech aniołów, jest jednak bliższy tematycznie oraz ideologicznie tradycji henochickiej, tzn. aramejskim tekstom *Księgi Henocha* (4Q201, 4Q202).

Teksty 1Q19, 4Q201 i 4Q202 zdają się opowiadać tę samą historię. Ukazują nową, wstawienniczą rolę archaniołów. Gabriel jest orędownikiem, pojawia się w kontekście kultycznym i modlitewnym, przebywa w świątyni Boga, sanktuarium niebieskim.

Dwa ostatnie teksty z grupy świadectw aramejskich (4Q529, 4Q557), rzadko komentowane przez badaczy, nawiązują do tradycji prorockich. Charakterystycznym elementem

⁴⁶ Tekst aramejski zob. García Martínez, *The Dead Sea Scrolls*, 1112; Puech, *Qumrân Grotte 4*, XXVII, 176.

⁴⁷ Por. García Martínez, *The Dead Sea Scrolls*, 1113: [... the] an[gel] Gabriel [...] [...] ... and the rest of all [...] [...] to hinder the words of our mouth ... [...]]; Puech, *Qumrân Grotte 4*, XXVII, 177: l'ang[e] Gabriel [...] et le reste de tout [...] pour retenir les paroles de notre bouche de [...]].

⁴⁸ Zob. Abegg, *The Dead Sea Scrolls*, [part two] 806; García Martínez, *The Dead Sea Scrolls*, 1112–1113.

⁴⁹ Manuskrypty 4Q552, 4Q553, 4Q554, 4Q555, 4Q556, podobnie jak 4Q557, zawierają elementy wspólne z Księgą Daniela lub innymi pismami o charakterze prorockim. Zob. Puech, *Qumrân Grotte 4*, XXVII, 19–20.

tych rękopisów jest wskazanie indywidualnego charakteru postaci Gabriela (nie występuje w grupie) i nazwanie go terminem מְלַאֲכִי, który jest bliski starotestamentowym tradycjom biblijnym.

Bibliografia

- Abegg, M.G., *The Dead Sea Scrolls Concordance. I. The Non-Biblical Texts from Qumran* (Leiden – Boston, MA: Brill 2003) [część 1 i 2].
- Abegg, M.G., “Messianic Hope and 4Q285: A Reassessment”, *Journal of Biblical Literature* 113/1 (1994) 81–91.
- Alexander, P.S. – Vermes, G., “285. 4QSefer ha-Milhamah”, *Cryptic Texts and Miscellanea* (red. S.J. Pfann) (Discoveries in the Judaean Desert 36; Oxford: Clarendon 2000) I, 228–246.
- Argall, R.A., *1 Enoch and Sirach. A Comparative Literary and Conceptual Analysis of the Themes of Revelation, Creation and Judgment* (Society of Biblical Literature. Early Judaism and Its Literature 8; Atlanta, GA: Scholars Press 1995).
- Arndt, W.F. – Gingrich, F.W. – Danker, F.W., *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature* (Chicago, IL: University of Chicago Press 2000).
- Baillet, M. – Milik, J.T., *Les ‘petites grottes’ de Qumrân* (Discoveries in the Judaean Desert 3; Oxford: Clarendon 1962).
- Balz, H.R. – Schneider, G. (red.), *Exegetical Dictionary of the New Testament* (Grand Rapids, MI: Eerdmans 1990) I.
- Berner, C., “The Four (or Seven) Archangels in the First Book of Enoch and Early Jewish Writings of the Second Temple Period”, *Angels. The Concept of Celestial Beings – Origins, Development and Reception* (red. F.V. Reiterer – T. Nicklas – K. Schöpflin) (Deuterocanonical and Cognate Literature Yearbook; Berlin – New York: De Gruyter 2007) 395–409.
- Beyer, K., *Die aramäischen Texte vom Toten Meer samt den Inschriften aus Palästina, dem Testament Levis aus der Kairoer Genisa, der Fastenrolle und den alten talmudischen Zitaten* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2004) II.
- Black, M., *Apocalypsis Henochi Graece* (Pseudepigrapha Veteris Testamenti Graece 3; Leiden: Brill 1970).
- Black, M., *The Book of Enoch or 1 Enoch. A New English Edition with Commentary and Textual Notes* (Studia in Veteris Testamenti Pseudepigrapha 7; Leiden: Brill 1985).
- Bosman, H.J. – Oosting, R. – Potsma, F., “מְלַאֲכִי”, *Wörterbuch zum Alten Testament. Hebräisch/Aramäisch-Deutsch und Hebräisch/Aramäisch-Englisch* (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft 2009).
- Brown, F. – Driver, S.R. – Briggs, C.A., *Hebrew and English Lexicon* (Oxford: Clarendon 1977).
- Bullinger, E.W., *A Critical Lexicon and Concordance to the English and Greek New Testament* (London: Longmans 1908).
- Charles, R.H., *The Book of Enoch. 1 Enoch Translated From the Editor's Ethiopic Text (1912)* (Eugene, OR: Wipf & Stock 2011).
- Charles, R.H., *The Ethiopic Version of the Book of Enoch* (Oxford, MS: Clarendon 1906; reprint Collingwood, Vic.: Trieste 2017).
- Cocksworth, H.M., “Zechariah and Gabriel as Thematic Characters: A Narratological Reading of the Beginning of Luke’s Gospel (Luke 1:8–20)”, *Characters and Characterization in Luke-Acts* (red. F.E. Dicken – J.A. Snyder) (London: Bloomsbury Clark 2016) 41–54.

- Cook, E.M., *Dictionary of Qumran Aramaic* (Winona Lake, IN: Eisenbrauns 2015).
- Davidson, M.J., *Angels at Qumran. A Comparative Study of 1 Enoch 1–36; 72–108 and Sectarian Writings from Qumran* (Journal for the Study of the Pseudepigrapha Supplement Series 11; Sheffield: JSOT Press 1992).
- Denis, A.-M., *Concordance Grecque des Pseudépigraphes d'Ancien Testament. Concordance. Corpus des textes. Indices* (Louvain: Université Catholique de Louvain 1987).
- Domka, N., "Funkcja 1Hen 9,1–3 w strukturze literackiej mitu o upadłych aniołach 1Hen 6–11", *Biblical Annals* 9/2 (2019) 285–314.
- Drawnel, H., "1 Enoch 6–11 Interpreted in the Light of Mesopotamian Incantation Literature", *Enoch and the Synoptic Gospels. Reminiscences, Allusions, Intertextuality* (red. L.T. Stuckenbruck – G. Boccaccini) (Society of Biblical Literature. Early Judaism and Its Literature 44; Atlanta, GA: SBL Press 2016) 245–284.
- Drawnel, H., *Qumran Cave 4. The Aramaic Books of Enoch. 4Q201, 4Q202, 4Q204, 4Q205, 4Q206, 4Q207, 4Q212* (Oxford: Oxford University Press 2019).
- Duhaime, J.L., *The War Texts. IQM and Related Manuscripts* (London – New York: Clark 2004).
- Eisenman, R.H. – Wise, M., *Manoscritti segreti di Qumran* (Segrate: Piemme 2007).
- Feldman, A., "1Q19 (Book of Noah) Reconsidered", *Henoch* 31/2 (2009) 284–306.
- Fitzmyer, J.A., *A Guide to the Dead Sea Scrolls and Related Literature* (Grand Rapids, MI: Eerdmans 2008).
- Fitzmyer, J.A., *The Genesis Apocryphon of Qumran Cave 1 (1Q20). A Commentary* (Roma: Editrice Pontificio Istituto Biblico 2004).
- García Martínez, F., *The Dead Sea Scrolls. Study Edition* (Leiden – New York – Köln: Brill 1999).
- García Martínez, F., *The Dead Sea Scrolls Translated. The Qumran Texts in English* (Leiden: Brill 1996).
- García Martínez, F., *Qumran and Apocalyptic Studies on the Aramaic Texts from Qumran* (Studies on the Texts of the Desert of Judah 9; Leiden – New York – Köln: Brill 1992).
- García Martínez, F. (red.), *Testi di Qumran. Traduzione italiana dai testi originali con note* (tł. C. Martone) (Brescia: Paideia 1996).
- Gesenius, W. – Tregelles, S.P., *Gesenius' Hebrew and Chaldee Lexicon to the Old Testament Scriptures* (Bellingham, WA: Logos Bible Software 2003).
- Grundmann, W. – von Rad, G., "Ἄγγελος, Ἀρχάγγελος", *Theological Dictionary of the New Testament* (red. G. Kittel) (Grand Rapids, MI: Eerdmans 1964) I, 74–87.
- Gryglewicz, F., "Pochodzenie «Reguły Wojny» z Qumran i data jej kompozycji", *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 15/1 (1962) 9–18.
- Heiser, M.S., *Angels. What the Bible Really Says About God's Heavenly* (Bellingham, WA: Lexham Press 2018).
- Ibba, G., *Qumran. Correnti del pensiero giudaico (III a.C.–I d.C.)* (Roma: Carocci 2007).
- Iwański, D., „Mieszkanie Boga w niebie według Księgi Czuwających (1 Henoch 14,8–23)”, *Collectanea Theologica* 79/2 (2009) 101–112.
- Iwański, D., *Wstawienictwo aniołów w Księdze Henocha (1 Hen)* (Scripta Theologica Thoruniensia 15; Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK 2011).
- Jankowski, A., *Aniołowie wobec Chrystusa. Chrystocentryczna angelologia Nowego Testamentu*, wyd. 2 (Kraków: Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów 2018).
- Klein, H., "The Angel Gabriel According to Luke 1", *Angels. The Concept of Celestial Beings – Origins, Development and Reception* (red. F.V. Reiterer – T. Nicklas – K. Schöpfung) (Deuterocanonical and Cognate Literature Yearbook; Berlin – New York: De Gruyter 2007) 313–323.
- Kornfeld, W. – Ringgren, H., "אִיִּדָּה", *Theological Dictionary of the Old Testament* (Grand Rapids, MI: Eerdmans 2003) XII, 521–545.

- Kvanvig, H.S., "The Watcher Story and Genesis. An Intertextual Reading", *Scandinavian Journal of the Old Testament* 18/2 (2008) 163–183.
- Léon-Dufour, X., *Słownik teologii biblijnej* (Poznań: Pallottinum 1994).
- Liddell, H.G. – Scott, R. – Jones, H.S., *A Greek-English Lexicon* (Oxford: Clarendon 1996).
- Louw, J.P. – Nida, E.A., *Greek-English Lexicon of the New Testament. Based on Semantic Domains* (New York: United Bible Societies 1996).
- Lyons, W.J., "Clarifications Concerning 4Q285 and 11Q14 Arising from Discoveries in the Judean Desert 23", *Dead Sea Discoveries* 6/1 (1999) 37–43.
- Machiela, D.A., *The Dead Sea Genesis Apocryphon. A New Text and Translation with Introduction and Special Treatment of Columns 13–17* (Studies on the Texts of the Desert of Judah 79; Leiden – Boston, MA: Brill 2009).
- Mędala, S., *Wprowadzenie do literatury międzytestamentalnej* (Biblioteka Zwojów. Tłó Nowego Testamentu 1; Kraków: Enigma Press 1994).
- Milik, J.T., *Dziesięć lat odkryć na Pustyni Judzkiej* (tł. Z. Kubiak; Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax 1968).
- Milik, J.T., *Qumran Cave 1* (Discoveries in the Judaean Desert 1; Oxford: Clarendon 1955).
- Milik, J.T. (red.), *The Books of Enoch. Aramaic Fragments of Qumrân Cave 4* (Oxford: Clarendon 1976).
- Molenberg, C., "A Study of the Roles of Shemihaza and Asael in I Enoch 6–11", *Journal of Jewish Studies* 35 (1984) 136–146.
- Mosshammer, A.A., *Georgii Syncelli Ecloga Chronographica* (Leipzig: Teubner 1984).
- Muchowski, P., „Formy literackie w piśmiennictwie qumrańskim: problem klasyfikacji”, *Qumran. Pomiędzy Starym a Nowym Testamentem* (red. H. Drawnel – A. Piwowar) (Analecta Biblica Lublinensia 2; Lublin: Wydawnictwo KUL 2009) 131–138.
- Muchowski, P., *Komentarze do rękopisów znad Morza Martwego* (Biblioteka Zwojów. Tłó Nowego Testamentu 7; Kraków: Enigma Press 2000).
- Muchowski, P., *Rękopisy znad Morza Martwego. Qumran – Wadi Murabba'at – Masada* (Biblioteka Zwojów. Tłó Nowego Testamentu 5; Kraków: Enigma Press 1996).
- Muraoka, T., *A Greek-English Lexicon of the Septuagint* (Louvain – Paris – Walpole, MA: Peeters 2009).
- Newman, B.M., *A Concise Greek-English Dictionary of the New Testament* (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft – United Bible Societies 2010).
- Nickelsburg, G.W.E., *1 Enoch 1. A Commentary on the Book of 1 Enoch. Chapters 1–36; 81–108* (Hermeneia; Minneapolis, MN: Fortress 2001).
- Nickelsburg, G.W.E., "Apocalyptic and Myth in 1 Enoch 6–11", *Journal of Biblical Literature* 96/3 (1977) 383–405.
- Niehr, H., "מלאך", *Theological Dictionary of the Old Testament. XVI. Aramaic Dictionary* (red. G.J. Botterweck – H. Ringgren) (Grand Rapids, MI: Eerdmans 2018) 413–415.
- Otzen, B., "Michael and Gabriel. Angelological Problems in the Book of Daniel", *The Scriptures and the Scrolls. Studies in Honour of A.S. van der Woude on the Occasion of his 65 Birthday* (reds. F. García Martínez – A. Hilhorst) (Leiden – New York – Köln: Brill 1992) 114–124.
- Parchem, M., „Nauka o istotach niebiańskich w Księdze Daniela: kontynuacja wcześniejszych tradycji biblijnych oraz nowy wkład do angelologii Starego Testamentu”, *Studia Koszalińsko-Kołobrzeszkie* 21 (2014) 65–86.
- Parry, D.W. – Tov, E., *The Dead Sea Scrolls Reader. I. Texts Concerned with Religious Law* (Leiden – Boston, MA: Brill 2004).
- Puech, É., *Qumran Cave 4. XXII. Textes araméens, première partie: 4Q529–549* (Discoveries in the Judaean Desert 31; Oxford: Clarendon 2001).

- Puech, É., *Qumrân Grotte 4. XXVII. Textes araméens, deuxième partie: 4Q550–4Q575a, 4Q580–4Q587 et appendices* (Discoveries in the Judaean Desert 37; Oxford: Clarendon 2009).
- Rubinkiewicz, R., *Apokryfy Starego Testamentu*, wyd. 7 (Warszawa: Vocatio 2016).
- Rubinkiewicz, R., *Eschatologia Hen 9–11 a Nowy Testament* (Lublin: RW KUL 1984).
- Rubinkiewicz, R., *Wprowadzenie do Apokryfów Starego Testamentu* (Lublin: RW KUL 1987).
- Schultz, B., *Conquering the World. The War Scroll (1QM) Reconsidered* (Leiden – Boston, MA: Brill 2009).
- Sukenik, E.L. (red.), *The Dead Sea Scrolls of the Hebrew University* (Jerusalem: Hebrew University – Magnes Press 1955).
- Tigheelaar, E.J.C., “Working with Few Data: The Relation between 4Q285 and 11Q14”, *Dead Sea Discoveries* 7/1 (2000) 49–56.
- Tiller, P.A., *A Commentary on the Animal Apocalypse of 1 Enoch* (Society of Biblical Literature. Early Judaism and Its Literature 4; Atlanta, GA: Scholars Press 1993).
- Tronina, A., *Reguła Zrzeszenia i inne teksty prawne z Qumran. Adnotowany przekład z hebrajskiego 1QS, 1QSa, 1QSb, CD, 1QM* (Kraków: Enigma Press 2017).
- Tyloch, W., *Rękopisy z Qumran nad Morzem Martwym* (Warszawa: Książka i Wiedza 2001).
- Walsh, M.L., *Angels Associated with Israel in the Dead Sea Scrolls. Angelology and Sectarian Identity at Qumran* (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 2/509; Tübingen: Mohr Siebeck 2019).
- Wenthe, D.O., “The Use of the Hebrew Scriptures in 1QM”, *Dead Sea Discoveries* 5/3 (1998) 290–319.

